

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

(GEMDER)

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 3, Cilt: 3, Sayı:2

Aralık-2022

MAKALE BİLGİLERİ

Sîbeveyhi'nin el-Kitâb Adlı Eserinde Konu Tertibi ve 'Âmilin Etkisi
The Arrangement of Topics and the Effect of Âmil in Sîbeveyhi's Work
named *al-Kitâb*

Bu çalışma, 2022 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ danışmanlığında tamamladığımız *Arap Gramerinde Konuların Tasnif ve Tertibi "Mecduddîn İbnu'l-Esîr Örneği"* başlıklı doktora tezi esas alınarak üretilmiştir.

YAZAR

İbrahim GÜNGÖR

Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniv. İlahiyat Fakültesi

gungoribrahim-82@hotmail.com

Orcid: [0000-0003-2053-546X](https://orcid.org/0000-0003-2053-546X)

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 21.11.2022

Makale Kabul Tarihi: 02.12.2022

Sayfa Aralığı: 441-476

Öz: Bu makalede, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinde konuların tertîb sistemi ve 'âmil faktörünün bu husustaki etkisi üzerinde durulmuştur. Konuların belli kıstaslar doğrultusunda tanzim edilmesi, müellifin benimsediği nahiv mantığını yansıtması ve ilgili konuların hem daha kolay hem de doğru bir şekilde anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir. *el-Kitâb*, Arap gramerine dair günümüze ulaşan ilk kapsamlı eser olması hasebiyle birçok açıdan olduğu gibi konu tertibi bakımından da incelenmiştir. Araştırmalar sonucunda konuların belli esaslara dayalı tertib edilip edilmediği konusunda iki farklı görüş ön plana çıkmıştır. Çünkü Sîbeveyhi, asli ya da tâli olduğuna bakmaksızın her meseleyi ayrı birer bâb olarak ele almıştır. Konular arasındaki ilişkiyi de daha çok meseleler bağlamında değerlendirmiştir. Bu nedenle aynı ana konuya ait birçok meseleyi ardışık bir şekilde değil muhtelif konular arasında ele almıştır. Nahiv konularının tertibinde etkili olan birçok faktör bulunmaktadır. Bunlardan biri de 'âmil faktörüdür. Bu bağlamda önemine binâen bu makalede *el-Kitâb*'ın konu tertibinde 'âmil faktörünün etkisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sîbeveyhi, Konu Tertibi, 'Âmil, el-Kitâb.

Abstract: In this article, the arrangement system of the topics and the effect of 'âmil factor within the context of Sîbeveyhî's work *al-Kitâb* was emphasised. The fact that the topics are arranged according to some certain criteria, that the syntax logic that the author adopts reflect, fact that the relevant topics can be understood both easier and more accurate has great importance. Since it is the first comprehensive work on Arabic grammar that has reached today, *al-Kitâb*, was examined in terms of topic arrangement as it was examined from many aspects. At the end of researches, two different views emerged forefront about whether the topics question were arranged based on some certain orders. Sîbeveyhî, each matter as a different section without paying attention whether it was a fundamental topic or auxiliary topic. He evaluated the relationship between the topics in the context of issues. For this reason, he dealt with many issues belonging to the same main topic, among various topics. In addition to this, some reasons such as the intertwining of some grammar and syntax issues at that time caused the work to be a subject of discussion in terms of composition. There are a number of factors such as of which are effective in arrangement of syntax topics. One of these is 'âml factor. With this regard, the effect of 'âmil factor in the topic arrangement of *al-Kitâb* was investigated in this study.

Key Words: Sîbeveyhi, Topic Arrangement, 'Âmil, al-Kitâb.

Giriş

Arap gramerine dair kendisine gelen birikimi *el-Kitab* adlı eserinde toplayan Sîbeveyhi (öl. 180/796), günümüze dek varlığını sürdüren ilk kapsamlı eseri telif ederek büyük bir çıkış açmıştır. Ondandan sonra bu alanda eser telifine büyük bir ehemmiyet verilmiş ve çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Temelde aynı konuları içeren ve bugün sayılması nerdeyse imkânsız olan bu eserleri birbirinden ayıran en önemli hususlardan biri de konuların tertîb yöntemidir. Hatta tertîb metodundaki farklılıklar, birçok nahiv kitabını birbirinden ayıran temel nokta olup çoğu yazarı yeni bir eser telif etmeye iten asıl neden olmuştur. Nitekim birçok müellif bu hususu açıkça vurgulamıştır.¹ Çünkü konuların tertîbinde izlenen metot, müellifin nahiv ilmine yönelik mantığını yansıttığı gibi konuların anlaşılmasında da olumlu ya da olumsuz yönde büyük bir etkisi bulunmaktadır. Zira önemli hususlarda müşterek olan konuların tek ana başlık altında toplanıp ardından belli yöntemler doğrultusunda kendi içinde alt başlıklara tasnif edilmesi ve belli metotlar çerçevesinde tertîb edilmesi durumunda, her konu önceki konunun daha iyi anlaşılmasını sağlar ve sonraki konuya da bir ön hazırlık mahiyetinde olur. Bu da ilgili konuların daha doğru ve kısa süre içerisinde anlaşılmasına vesile olur.

---

¹ Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahman b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Cümel*, thk. Ali Haydar (Dımaşk: Dâru'l-Hikme, 1392/1972), 3; Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi San'ati'l-Î'râb*, thk. Fahr Salih Kadâra (Umman: Dâru 'Ammâr. 1425/2004), 31; Ebu'l-Hasen Alî b. Mü'min İbn 'Uşfûr el-İşbîlî, *el-Mukarrib*, thk. 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvad (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1998), 66; Ebû Sa'd Ali b. Mes'ûd b. Mahmûd b. el-Hakîm İbnu'l-Ferhân, *el-Mustevfâ fi'n-nahv*, thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn (Kahire: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1408/1987), 1/3.

İlk telif döneminden itibaren bu durumun farkında olan nahivciler, konu tasnîfi ve tertûbinde írâb, ‘amel, kelime çeşidi, cümle türü ve ‘âmil gibi birtakım faktörleri esas almışlardır. Ancak müelliflerin konuları ele alış biçimleri, konularda ön plana çıkarmak istedikleri hususlar, benimsedikleri nahiv felsefesi, uygun gördükleri eğitim metodu ve hitap ettikleri kitlelerin ilmî seviyeleri gibi bazı nedenlerden kaynaklı olarak birbirlerinden farklı tertûb metotları uygulamışlardır. Bazı eserler ana bölümlerin tasnîf ve tertûbi bakımından benzer olsalar dahi alt bölümlerde farklı olabilirler.

Çalışmamızın temel odak noktasını teşkil etmesi münasebetiyle tertûb/الترتيب ve ‘âmil/العامل kavramlarının terim anlamlarına kısaca değinmemiz uygun olacaktır.

Tertûb/الترتيب: Bir kavram olarak tertûb şöyle tanımlanmıştır:

التَّرتيبُ: جَعْلُ الْأَشْيَاءِ الْكثِيرَةِ بِحَيْثُ يُطْلَقُ عَلَيْهَا اسْمُ الْوَاحِدِ وَيَكُونُ لِبَعْضِهَا التَّرتيبُ: جَعْلُ الْأَشْيَاءِ الْكثِيرَةِ بِحَيْثُ يُطْلَقُ عَلَيْهَا اسْمُ الْوَاحِدِ وَيَكُونُ لِبَعْضِهَا التَّرتيبُ. *“Tertûb: Takdîm ve tehîr yönünden birbirleriyle ilişkileri bulunan çok şeyi, (aralarındaki sıralama düzenine riayet etmek kaydıyla derlemek ve ortak özellikleri yönüyle de) tek isimle anılabilmesini sağlamaktır.”*² Tanımda iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri, aralarında bir ilişki bulunan konuların tek başlık altında toplanması anlamıdır. Nitekim “tek isimle anılabilmesini sağlamak” ifadesi bunu göstermektedir. Diğeri ise toplanan bu konu veya nesnelere her birinin takdîm ve tehîr açısından hak ettiği yere konulması anlamıdır.

‘Âmil/العامل: Nahiv terminolojisinde bu kavramın farklı tanımları yapılmıştır. Bu tanımlardan bazıları şöyledir:

² Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 57; Tehânevî, “tertûb”, 1/412-413.

a. İbn Bâbeşâz, (öl. 469/1077) 'âmilin etkisi sonucunda meydana gelen değişimi esas alarak şu tanımı yapmıştır: *العامل: ما عمِلَ في غيرِه شيئاً من رفعٍ أو نصبٍ أو جرٍّ أو جزمٍ. 'Âmil: Kendinden başka bir kelimeye etki edip ref', nasb, cer ve cezim i'râblarından herhangi birini meydana getiren şeydir.*"³

b. el-Mutarrizî, (öl. 610/1213) meydana getirdiği değişime ve bu değişimin meydana geldiği mekâna dikkat çekerek 'âmili şu şekilde tanımlamıştır: *العامل: ما أُوجِبَ كَوْنُ آخِرِ الكَلِمَةِ على وَجْهِ مَخْصُوصٍ. 'Âmil; Kelime sonunun belli bir i'râb hareketi üzerinde olmasını gerektiren etkidir.*"⁴ Seyyid Şerîf el-Cürcânî de (öl. 816/1413) Mutarrizî'nin bu tanımını aynen benimsemiştir.⁵

c. Anlam faktörünü öne çıkaran ve i'râb anlam ilişkisine dikkat çeken İbnu'l-Hâcib'in (öl. 646/1249) yaptığı tanım ise şöyledir: *العامل: ما به يَتَقَوَّمُ المعنى المُقتَضَى للإعراب. 'Âmil: (Fâillik, mefûlluk ve izafet gibi) i'râbı gerektiren (nahvî/gramatik) anlamların hâsıl olmasını sağlayan şeydir.*"⁶

Verilen tanımlardan da anlaşıldığı üzere nahivcilere göre i'râb hareketleri ve onların yerine geçen harfler, 'âmilin etkisi sonucu meydana gelen eserdir. Dolayısıyla hiçbir i'râb 'âmilsiz değildir. Zira hem dinen hem de aklen hiçbir mevcudun mucitsiz olması

³ Tahir b. Ahmed İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-muhsibe*, thk. Hâlid Abdulkerim (Kuveyt: el-Matba'atu'l-'Asriyye, 1397/1977), 2/344.

⁴ Ebu'l-Feth Nâsır b. Abdisseyyid el-Hârizmî el-Mutarrizî, *el-Misbâh fî ilmi'n-nahv*, thk. Abdulhamîd es-Seyyid Taleb (Kahire: Mektebetu's-Şebbâb, ts.), 61.

⁵ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 150.

⁶ Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, thk. Abdulazîm eş-Şâir (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1431/2010), 11; Ali Sevdi, *Arap Gramerinde Avâmil Geleneği*, ed. Adnan Akalın (Ankara: Sonçağ Yayınevi, 2020), 19-18.

mümkün olmadığı gibi hiçbir i'râb da 'âmilsiz olamaz. Bundan dolayı lafzî bir 'âmilin olmaması durumunda manevî 'âmilin olduğu varsayılmıştır. 'Âmille ilgili tüm düşünceler bu minval üzere kurulmuştur.⁷ 'Âmil konusu, nahiv ilmi için büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü nahiv ilminin birinci derecede konu edindiği şey i'râbtır ve onu meydana getiren unsur ise 'âmildir. Bundan dolayı 'âmil, nahiv ilminin belli bir konuyla sınırlı olmayıp genel olarak tüm konularına doğrudan veya dolaylı bir şekilde sirayet etmiştir. Hatta tenâzu', iştigâl, ilgâ' ve ta'lik gibi sadece 'âmil teorisinden kaynaklanan önemli nahiv konuları da vardır. Diğer birçok ihtilaf gibi bu konulara dair meydana gelen ihtilafların menşei yine 'âmil teorisidir. Bunun yanı sıra Abdulkâhir el-Cürcânî (öl. 471/1078-79) gibi bazı önemli nahivcilerin sadece 'âmilleri konu edinen müstakil eserler yazmış olmaları da 'âmilin nahiv ilmindeki konumunu göstermektedir. Bu öneminden dolayı Sîbeveyhi dâhil olmak üzere çoğu müellif tarafından konu tasnîfi ve tertîbinde esas alınmıştır.⁸

1. Sîbeveyhi'nin Eserinde Konu Tertibi

Sîbeveyhi'nin tam olarak hangi tarihler arasında bu eseri yazdığı bilinmese de genel kanaate göre bir kısmını hocası Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (öl. 175/791) vefatından önce diğerini de onun vefatından sonra yazdığı tahmin edilmektedir.⁹ Genel olarak iki ana bölüme ayırdığı eserin birinci ana bölümünde nahiv, ikinci

⁷ Abbâs Hasan, *el-Lugatu ve'n-nahv beyne'l-kadîmi ve'l-hadîs*, (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1386/1966), 186-187; Rifat Akbaş, *Arap Gramerinde Kavram ve Terminoloji Sorunu*, (Ankara: Gece Akademisi, 2018) 230.

⁸ Kerîm Huseyn Nâsîh el -Hâlidî, *Menâhîcu't-te'lîfi'n-nahvî*, (Umman: Dâru Safâ', 1427/2007), 138.

⁹ Ali Nâîf en-Necdî, *Sîbeveyhi imâmu'n-nuhât*, (Kahire. 'Âlemu'l-Kututb, 1399/1979), 130; Hadîce el-Hadîsî, *Kitâb-u Sîbeveyhi ve şurûhu*, (Bağdat: Dâru't-Tedâmun, 1386/1967), 76.

ana bölümünde ise sarf ve onunla ilintili olan imâle, vakıf, işmâm gibi konuları ele almıştır. Ancak konulara yaklaşım biçimi ve bu konuların kendi içindeki tertîbi bakımından diğer müelliflerden önemli oranda farklılık göstermektedir. Çünkü Sîbeveyhi konuları kendine has bir üslupla tanzim etmiş ve bu yüzden de metodolojik bir tertîb sistemini takip edip etmediği hususunda iki farklı görüş meydana gelmiştir.¹⁰

a. Bazı araştırmacılara göre Sîbeveyhi, konuları metodolojik bir tertîb sistemine göre tanzim etmemiştir.¹¹ Çünkü konular arasındaki ilişki incelendiğinde öne alınması gereken bazı konuların tehîr edildiği ve tehîr edilmesi gereken bazı konuların da öne alındığı sorunu göze çarpmaktadır. Zira bir ana konuya ait bütün meseleleri belli bir düzen içinde ardışık bir biçimde ele almak yerine çoğu zaman bu meseleleri birbirinden ayırmış ve her birini müstakil bir bâb şeklinde farklı konular arasında işlemiştir.¹² Nitekim istisnâ konusunu on yedi bâbta “ال” ve kardeşleri konusunu on üç bâbta, terhîm konusunu on iki bâbta ele almıştır. Bir ana konunun bu şekilde parçalanması ve bu parçaların birbirinden koparılarak her birinin müstakil bir bâb şeklinde işlenmesi, ilgili konunun bütünlük içerisinde anlaşılmasına engel teşkil ettiği gerekçesiyle metodolojik bir sorun olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra bazı sarf konuları ile nahiv konularını da iç içe ele almıştır. Nitekim nahiv ilmine ait olan kase ve gayr-ı munsarif konu-

¹⁰ Abdulmecîd - Sâlih, “Menhecu Sîbeveyhi fî Tertîbi'l-Ebvâbi'n-Nahviyye”, *Mecellet-u Diyâlâ*,68(2015), 375-384.

¹¹ Mustafa b. Abdillâh Hâcî Halîfe Kâtip Çelebî. *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l- funûn*. thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya- Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1360/19414), 2/1427; Hadîce el-Hadîsî, *Ebniyetu's-sarf fî kitabi Sîbeveyhi*, (Bağdat: Mektebetu'n-Nahda, 1385/1965), 66-67.

¹² Ahmed Bedevî, *Sîbeveyhi hayatuhu ve kitâbu*, (Birleşik Kırallık: Muesseset-u Hindâvî, 1438/2017), 29-30; Hadîce el-Hadîsî, *Kitâb-u Sîbeveyhi*, 88.

larını sarf ilmine ait olan konular arasında zikretmiştir. Aynı şekilde eş anlamlı, eş sesli, zarûrat-i şî'riyye, hazf ve hasen kelimeler, mustakîm kelimeler, kabîh kelimeler gibi konuları nahiv ilminin giriş konuları arasında zikretmiştir.¹³ Eserin konu tasnîfi ve tertîbi bakımından tenkit edilmesine neden olan diğer bir husus ise müellifin, kimi konularda verdiği başlıklara bağlı kalmamasıdır. Çünkü Sîbeveyhi, bazı başlıkların altında (ilk etapta) alakasız görünen konulara da değinmiş hatta bazen yeni bir konuya geçtiği sanılmasına sebebiyet verecek kadar bu durumu sürdürmüştür.¹⁴

b. Bazı araştırmacılar ise diğer kitaplardan farklı olsa da *el-Kitâb*'ın, karma bir şekilde istiflenmiş bir bilgi yığınyından ibaret olmadığı aksine tertîb açısından belli metotlara dayandığı görüşünü savunmuşlardır. Esere dair yaptığımız kapsamlı araştırmalar sonucunda bizim de vardığımız kanaat bu yöndedir. Çünkü Arap kelamının en dakik noktalarına vakıf olan Sîbeveyhi gibi bir âlimin, eser telifine başlamadan önce konuları kendi zihin dünyasında belli kriterler doğrultusunda tanzim etmemiş olması mümkün değildir.

Ayrıca bir eserin şekil almasında müellifin konulara bakış açısı, benimsediği eğitim metodu ve konularda ön plana çıkarmak istediği hususlar gibi faktörlerin etkisi olduğu gibi eserin telif edildiği dönemin ve muhatap kitlenin de ciddi bir etkisi vardır. Bu yüzden bir eseri değerlendirirken sonraki dönemleri değil müellifin kendi dönemini ve hitap ettiği kitlenin ilmî seviyesini dikkate almak gerekir. Çünkü her dönemin kendine uyumlu ilmî bir metodu ve dili vardır.¹⁵ Dolayısıyla Sîbeveyhi de eserini yazarken

¹³ Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 175-176.

¹⁴ Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 165-166.

¹⁵ Muhammed et-Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve tarihü eşheri'n-nuhât*, (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1416/1995), 82.

muhabatı olan toplumun ilmî seviyesini, konulara yaklaşım biçimini, dönemin ilim meclislerindeki tartışmalarda ön plana çıkan meseleleri, o tartışmalarda kullanılan metodu, dili ve kavramları dikkate almıştır. Öyle olmasaydı müellifin vefatından hemen sonra gün yüzüne çıkan ve ilim ehli arasında büyük bir yankı uyandıran bu kapsamlı eser, dönemin âlimleri tarafından tevbîb ve tertîb yönünden eleştirilere maruz kalırdı. Oysa Kûfe ekolüne mensup olanlar dâhil tüm nahivciler tarafından büyük bir saygı görüp “Nahiv ilminin Kur’ân-ı” vb. vasıflara mazhar olmuştur.¹⁶ Nitekim tasnîf ve tertîb bakımından değerlendirilmesi, ilk olarak müteahhirîn nahivciler tarafından ve İbnu’s-Serrâc’ın (öl. 316/929) *el-Usûl* adlı eseri bağlamında yapılmıştır.¹⁷ Bunun başlıca nedeni ise Sîbeveyhi’nin dönemi ile sonraki dönemler arasında ilmî düzey, konulara olan bakış açısı, nahiv ilmine yüklenen misyon ve telif metodu gibi hususlarda meydana gelen farklılıklardır. Bu nedenle *el-Kitâb’ı*, yazıldığı dönemden koparıp sonraki dönemleri ölçüt olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim Ebu’l-Hasan Muhammed b. Keysân’ın (öl. 320/932 [?]) şu ifadesi bu durumu açıkça ortaya koymaktadır:

نَظَرْنَا فِي كِتَابِ سَبِوَيْهِ فَوَجَدْنَا فِي الْمَوْضِعِ الَّذِي يَسْتَحِقُّهُ، وَوَجَدْنَا أَلْفَاظَهُ
تَخْتَاَجُ إِلَى عِبَارَةٍ وَإِبْصَاحٍ، لِأَنَّهُ كِتَابٌ أَلْفٌ فِي زَمَانٍ كَانَ أَهْلُهُ يُأَلْفُونَ مِثْلَ هَذِهِ
الألفاظ، فاخصر على مذاهبهم “*Sîbeveyhi’nin kitabını inceledik ve (gördüğü ilgi bakımından) hakkettiği konumda olduğunu gördük. Bunun yanı sıra lafızlarının şerh edilmeye ve açıklanmaya ihtiyaç duyduğu-*

¹⁶ Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetu’l-edeb ve lubbulubâbi lisâni’l-’Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1418/1997), 1/370-372.

¹⁷ Muhammed Kâzım el-Bukkâ’, *Menhecu kitabi Sîbeveyhi’fî-t-takvîmi’n-nahvî* (Bağdat: Dâru’ş-Şu’ûni’s-Sekâfiyyeti’l-’Âmme, 1410/1989), 21.

nu da tespit ettik. Çünkü bu eser, öyle bir zamanda telif edilmiş ki o dönemde ilim ehli benzer ifadeler kullanırlardı. Bundan dolayı Sîbeveyhi de eserini onların metoduyla sınırlı tutmuştur.”¹⁸

Sîbeveyhi, konuları bâb sistemiyle tasnif etmiştir. Fakat onun bâb sistemi ile sonraki dönemlerde gelen dilcilerin bâb sistemleri farklıdır.¹⁹ Zira aynı cinsten olan meselelerin tamamını “باب” ana başlığı altında toplayıp ardından bu meselelerden her birini “فصل”, “نوع” vb. alt başlıklar altında ele alan dilcilerin aksine Sîbeveyhi, asli ve tâli olduğuna bakmaksızın meselelerden her birini ayrı birer bâb başlığıyla ele almıştır. Dolayısıyla Sîbeveyhi, “bâb” kavramını “mesele” anlamında kullanmıştır.²⁰ Bu nedenle tertib hususunda da ana konular arasındaki ilişki yerine, meseleler arasındaki ilişkiyi dikkate almıştır. Çünkü bir ana konuya ait meselelerden her biri farklı konularla ilişkili olabilir. Bu da temelde aynı ana konuya ait olan meselelerin farklı yerlerde ele alınmasına neden olmuştur.

Öte yandan o dönemde henüz hâşiye/dipnot kullanma geleneği oluşmadığı için Sîbeveyhi, konuyla kısmen bağlantılı olup muhatabın zihninde birtakım soru işaretleri bırakması muhtemel olan tüm meseleleri de kitabın ana metni içerisinde ele almıştır.²¹ Bir ana konuya ait bâblar arasında nispeten alakasız görünen başka konuların girmesinde bu durumun ciddi bir etkisi vardır. Ancak bu da eserin tamamen düzensiz olduğuna dair bir delil teşkil

¹⁸ Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1/371; Hadîce el-Hadîsî, *Kitâb-u Sîbeveyhi*, 94.

¹⁹ Bâb ve felsefesi hakkında bk. Ali Sevdî, “Arap Gramerinde Ümmü'l-Bâb Kavramı ve Felsefesi”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1(2021), 639-671.

²⁰ Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 176-178; M. İbrahim ‘Ubâde, *en-Navu't-ta'limî ft-turâsî'l-Arabî*, (İskenderiye: Munşeâtü'l-Ma'ârif, ts.), 24; Sabrî İbrahim; es-Seyyid, *Menâhîcu't-tebvîbi'n-nahvî 'inde'l-Arab*, (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1432/2011), 32.

²¹ Kâzım el-Bukkâ', *Menhecu kitabi Sîbeveyhi*, 282.

etmemektedir. Çünkü konular bir bütünlük içerisinde dikkatlice incelendiğinde Sîbeveyhi'nin bu tür bâblar arasında dolaylı da olsa bir ilişkinin bulunduğu işaret etmeyi ihmal etmediği gözlemlenir.²²

Sîbeveyhi, konuları işlerken daha sırası gelmemiş fakat herhangi bir münasebetten dolayı değinmek zorunda kaldığı bir konuyu kısmen ve gerektiği kadar açıkladıktan sonra kullandığı bazı ifadeler de onun zihninde belli bir tertib sisteminin olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim *“Yeri geldiğinde bu konuyu tekrar göreceksin.”*²³ *وَسَوْفَ يُبَيِّنُ مَا يَنْصَرِفُ وَمَا لَا يَنْصَرِفُ*, *“Munsarif ve gayrı munsarif isimler ileride açıklanacaktır inşallah.”*²⁴ *وَمَا يَجُوزُ فِي الشَّعْرِ أَكْثَرُ مِنْ أَنْ أَدْكُرَهُ لَكَ هَهُنَا، لِأَنَّ هَذَا مَوْضِعَ جُمْلٍ*, *“Şiirde caiz olanlar (zarûrat-ı şî'riyye kapsamına giren durumlar) burada açıklayamayacağım kadar çoktur. Çünkü (giriş bölümü olan) bu bölümde sadece kısa bir bilginin verilmesiyle yetinilmelidir. İnşallah ileride detaylıca açıklayacağız.”*²⁵ gibi ifadeleri sıkça kullanmıştır.

Tüm bunların yanı sıra tasnif ve tertîb bakımında eserde bazı problemlerin olması da doğal karşılanmalıdır. Çünkü eserin yazıldığı dönemde Arap dil ilimlerine ait bazı konular henüz tam ayrışmamış ve tertîb yönünde de nihai şeklini almamıştı. Ayrıca müellifin, eserini kimseye arz etmeden ve kimseye okutmadan ani

²² Kâzım el-Bukkâ', "Mukaddime", 26-27.

²³ Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1408/1988), 1/14.

²⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/22.

²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/32.

gelen ölümünün de bu kısmi düzensizlikte bir etkisi vardır.²⁶ Elhasıl sadece bazı konularla sınırlı olan düzensizliğe dayanarak söz konusu kitapta metodolojik bir tasnif ve tertîb sisteminin hiç olmadığını iddia etmenin insafı bir yaklaşım olmadığı kanaatindeyiz.²⁷

1.1. *Sîbeveyhi'nin Konu Tertîbinde 'Âmilin Etkisi*

Sîbeveyhi, iki ana bölüme ayırdığı eserinin birinci bölümünde nahiv ilmini ele almıştır. Bu bölümdeki bâbların tasnîf ve tertîbinde ağırlıklı olarak 'âmil faktörünü hâkim kıldığı söylenebilir. Zira daha ikinci bâbtan itibaren kelime sonlarındaki hareketleri; 'âmilin etkisi sonucunda meydana gelen i'râb hareketleri ve herhangi bir 'âmilden etkilenmeyen binâ hareketleri şeklinde ikiye ayırıp farklı isimlerle isimlendirmiş ve buna bağlı olarak kelimeleri de 'âmilden etkilenen yani mu'rab ve ondan etkilenmeyen yani mebnî olarak ikiye ayırmıştır.²⁸ Ayrıca hem konu başlıklarında hem de ele aldığı konuları anlatımı esnasında 'âmile vurgu yapmış ve güçlülük bakımından sıklıkla 'âmilleri karşılaştırmıştır. Bu da Sîbeveyhi'de 'âmil fikrinin hâkim olduğunu ve onun eğitim felsefesine göre Arap diline dair öğrenilmesi gereken ilk hususlardan birinin 'âmil ve onların işlevleri olduğunu göstermektedir. Bu nedenle mukaddime konularından hemen sonra 'âmil faktörünün etkili olduğu bâbları getirmiş ve bu bâbların kendi içindeki

---

²⁶ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, (Mısır: Dâru'l-İ'tisâm, 1405/1985), 66; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1386/1966), 60-61; Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 131; Hadîce el-Hadîsî, *Kitâb-u Sîbeveyhi*, 96; Hadîce el-Hadîsî, *Ebniyetu's-sarfi fi kitabi Sîbeveyhi*, 69; Abdulmecîd - Sâlih, *Menhecu Sîbeveyhi*, 380-381; Ahmed Bedevî, *Sîbeveyhi*, 32.

²⁷ Abdulmecîd - Sâlih, *Menhecu Sîbeveyhi*, 384.

²⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/13-15.

tertûbinde de ilgili 'âmillerin zâhir – mukadder, asli - fer'î ve güçlü - zayıf gibi yönlerini esas almıştır.

Bütün bâbları sadece 'âmil faktörüne göre tertîb ettiğini söylemek de mümkün değildir. Çünkü bütün nahiv konuları sadece 'âmil eksenli değildir. Bu nedenle her konunun tertûbinde ona uygun olan faktör belirleyici olmuştur. Ayrıca Sîbeveyhi, konuları çok yönlü ele aldığı için²⁹ onun tertib metodunda da çok sayıda faktör etkili olmuştur. Ancak burada konumuz gereği sadece 'âmil ve onunla doğrudan ilgili olan etkenlerin rol aldığı bazı konuları aktarmakla yetineceğiz.

بَابُ الْفَاعِلِ الَّذِي لَمْ يَتَّعَدْهُ فِعْلُهُ إِلَى مَفْعُولٍ، وَالْمَفْعُولِ الَّذِي لَمْ يَتَّعَدْ إِلَيْهِ فِعْلٌ 1-
."Fiili kendisini aşır herhangi bir mef'ûle geçmeyen fâilin bâbı ve fiili kendisini aşır başka bir mef'ûle geçmeyen, ayrıca kendisi de (fiilin lafzen isnat edildiği) herhangi bir fâile ait fiilin geçiş yapmadığı mef'ûlun bâbı."³⁰

İki cümleden oluşan bu başlığın ilk cümlesinden maksat, قام زيدٌ ve ذهب عمرو gibi anlamı gereği hiç mef'ûlu bih almayan lâzım fiillerdir. İkinci cümleden ise maksat, نُصِرَ عمروٌ ve ضُرِبَ زيدٌ gibi mef'ûlu bih almayan binâ meçhûl fiillerdir. Bu iki fiil grubu anlam bakımından farklı olup biri etken diğeri edilgen olsa da 'amel bakımından aynıdır. Çünkü ikisi de isnat edildikleri ismi ref' edip herhangi bir mef'ûlu bih nasb etmezler. Başlık, fâil ve mef'ûl/nâib-i fâil üzerinde kurulmuşsa da burada asıl ele alınan konu, fiilin

²⁹ Hasan 'Avn, *Tatavvuru'd-dersi'n-nahvî*, (Mısır: Câmi'atu'd-Duveli'l-Arabiyye Ma'hedi'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1390/1970), 43-44.

³⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/33.

'amel durumudur.³¹ Nitekim konu anlatımına bakıldığı zaman müellifin bu konuda 'amel bakımından fiile odaklandığı anlaşılır. Ayrıca Sibeveyhi'nin tanımında mef'ûl dediği isimden maksat nâib-i fâildir. Çünkü o dönemde diğer bazı kavramlar gibi nâib-i fâil kavramı da henüz oluşmamıştı.

Sibeveyhi, 'amel faktörünü esas almasından dolayı giriş konularından hemen sonra bu bâbı getirmiştir. Çünkü 'âmiller kendi içinde güçlü ve zayıf şeklinde kısımlara ayrılmaktadır ve âmillerin en güçlüsü fiil olduğu için müellif de önceliği ona vermiştir. Ref' 'amelini yapıp fakat mef'ûlu bih nasb etmeyen fiilleri diğer fiil gruplarından önce getirmesinin nedeni de 'ameldeki güçlülük meselesindedir. Çünkü lâzım, müte'addî, binâ ma'lûm, binâ meçhûl ve diğer bütün fiil çeşitleri her zaman ref' 'amelini yapar. Fakat nasb 'amelini yapmak her fiil için zorunlu değildir. Bu nedenle fiilin en güçlü 'ameli ref' 'amelidir. Zira 'âmilin 'amel etme gücü, ma'mûla olan ihtiyacına paralel bir şekilde artar veya azalır. Yani iki farklı ma'mûlda 'amel eden bir 'âmil, ma'mûllerden hangisine daha fazla ihtiyaç duyarsa ondaki 'ameli daha güçlüdür. Dolayısıyla fiilin müsned ileyhe (özne veya sözde özneye) olan şiddetli ihtiyacından dolayı ondaki 'ameli daha güçlüdür ve bu nedenle öne alınmıştır.

2- هذا بابُ الفاعِلِ الَّذِي يَتَعَدَّاهُ فِعْلُهُ إِلَى مَفْعُولٍ. "Fiili kendisini aşır bir mef'ûle geçen fâilin bâbı."³² Müellif, bu bâbta *عَمراً زيداً ضَرَبَ* cümlesindeki fiil gibi hem ref' hem de nasb 'amelini yapan ancak anlamı gereği sadece bir mef'ûlu bih alan binâ ma'lûm fiilleri ele almıştır. Bu başlıktaki fiilleri önceki başlıkta ele alınan fiillerden ayıran husus 'amel yönleridir. Zira ilk başlıkta konu edinen fiiller herhangi

³¹ Ali en-Necdi, *Sibeveyhi*, 178-179.

³² Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/34.

bir mef'ûlu bih nasb etmeden sadece ref' amelini yaparken buradaki fiiller ref' amelinin yanı sıra bir tane mef'ûlu bihte nasb amelini de yapar.

Fiilin, mef'ûlu bih dışındaki bazı ögelerde de nasb amelini yaptığını ifade eden müellifin bu ögeler hakkındaki ifadeleri de fiilleri amel bağlamında ele aldığını ve ona göre tanzim ettiğini göstermektedir. Nitekim fiilin, mef'ûlu mutlak ve zaman zarfındaki amelinin diğer mansûb isimlerdeki amelinden daha güçlü olduğunu belirtmiştir. Çünkü fiil, kendi kalıbıyla masdara ve zamana delalet etmektedir. Örneğin ضَرَبَ fiili, harf ve harekeleri itibariyle hem darp eylemine hem de onun meydana geldiği zamana delalet eder. Oysa fiilin; hâl, mekân zarfı, mef'ûlu leh gibi ögelere delalet etmesi kendi kalıbıyla değil mantıksal açıdandır. Çünkü her eylemin mutlaka bir mekânda, bir durum dâhilinde ve bir nedenden dolayı meydana gelme zorunluluğu mantıksal olarak bilinmektedir.³³

هذا بابُ الفاعِلِ الَّذِي يَتَعَدَّاهُ فِعْلُهُ إِلَى مَفْعُولَيْنِ، فَإِنْ شِئْتَ اقْتَصَرْتَ عَلَى 3-
"Fiili kendisini المفعول الأول، وإن شئت تعدى إلى الثاني كما تعدى إلى الأول. aşır iki mef'ûle geçiş yapan fâilin bâbı. (Bu fiillerde) istersen birinci mef'ûlle yetinirsin, istersen birinci mef'ûl gibi ikinci mef'ûlu de getirsin."³⁴ Müellif, bir mef'ûl alan fiiller konusundan sonra iki mef'ûl alan fiilleri ele almış ve onları da kendi içinde iki kısma ayırmıştır. Dolayısıyla bu konuyu bir önceki konudan hemen sonra getirmesi, iki konudaki fiillerin amel farklılığından kaynaklanmaktadır.

Bu bâbta، أعطى عبدُ الله زيداَ درهماً ve أعطى عبدُ الله بشرًا الثيابَ cümlelerindeki fiiller gibi iki mef'ûl alan fakat istendiği takdirde أعطى عبدُ الله درهماً

³³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/34-37.

³⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/37.

ve كَسُوْتُ بشراً şeklinde iki mef'ûlden biriyle de yetinilebilen binâ ma'lum fiilleri 'amel yönünden ele almıştır. Bu fiillerin aldığı iki mef'ûl arasında isnat ilişkisi olmadığı için birinin zikredilmesi diğerinin de zikredilmesini zorunlu kılmamaktadır. Bu yüzden iki mef'ûlu bihte 'amel ettirilebildiği gibi sadece bir tanesinde de 'amel ettirilebilir.

4- هَذَا بَابُ الْفَاعِلِ الَّذِي يَتَعَدَّاهُ فِعْلُهُ إِلَى مَفْعُولَيْنِ، وَلَيْسَ لَكَ أَنْ تَقْتَصِرَ عَلَى .
Fiili kendisini aşır iki mef'ûle geçiş yapan fâilin bâbı. Fakat (bu fiillerde) iki mef'ûlden biriyle yetinme tercihi yoktur.”³⁵
Bu bâbta, عِلِمَ عَمْرُو خَالِدًا أَبَاكَ ve ظَنَّ زَيْدٌ عَمْرًا أَخَاكَ gibi iki mef'ûlu bih nasb eden binâ ma'lum fiiller konu edinilmiştir. Ef'âlu'l-kulûb denilen bu fiillerin bir önceki bâbta ele alınan fiillerden farkı ise şöyledir: Bu fiiller zorunlu olarak iki mef'ûlu bih nasb eder ve bunlardan sadece bir tanesinin kullanılması caiz değildir. Çünkü bu fiillerin nasb ettiği iki mef'ûlu bih, daha önce mübteda-haber oldukları için aralarında isnat ilişkisi vardır ve bu nedenle bunlardan birinin düşürülmesi anlam bakımından cümleyi bozar. Dolayısıyla bu fiiller ya iki mef'ûlu bih alır ya da hiç mef'ûlu bih almaz. Fiilin anlamıyla ilgili olan bu durum aynı zamanda fiilin 'amel yönüyle de doğrudan ilgilidir.³⁶

5- هَذَا بَابُ الْفَاعِلِ الَّذِي يَتَعَدَّاهُ فِعْلُهُ إِلَى ثَلَاثَةِ مَفْعُولَيْنِ وَلَا يَجُوزُ أَنْ تَقْتَصِرَ .
Fiili kendisini aşır üç mef'ûle geçiş yapan fâilin bâbı. Bu mef'ûllerden herhangi biriyle yetinip diğerlerini zikretmemen uygun değildir.”³⁷ Sîbeveyhi, bu bâbta، أَرَى، تَبَأً، خَبَّرَ، أَخْبَرَ vb.

³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/39.

³⁶ Ebû Said el-Hasan b. Abdillâh Sîrâfî, *Şerhu kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdîfî-Ali Seyyid Ali (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429/2008), 1/281-282.

³⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/41.

üç mef'ûlu bih alan fiilleri ele almıştır. Bu fiillerde *أَعْلَمْتُ زَيْدًا* şeklinde sadece birinci mef'ûlun kullanılması ya da *أَعْلَمْتُ دَارَكَ طَيْبَةً* gibi sadece ikinci ve üçüncü mef'ûllerin getirilmesi caiz olsa da uygun görülmemiştir.³⁸ Çünkü bunların birinci mef'ûlleri manen fâildir. Yani *يَا زَيْدًا أَعْلَمَ اللَّهُ زَيْدًا عَمْرًا خَيْرًا مِنْكَ* cümlesinde birinci mef'ûl olan *زَيْدًا* aslında fâil anlamındadır. Zira *عَلِمَ* fiili *إِفعال* kalıbında getirilmeseydi cümle *عَلِمَ زَيْدٌ عَمْرًا خَيْرًا مِنْكَ* şeklinde olurdu ve *زَيْدٌ* fâil olurdu. Bu nedenle birinci mef'ûlun düşürülmesi uygun görülmemiştir. İkinci ve üçüncü mef'ûller ise fiilin gelişinden önce mübteda-haber konumunda oldukları için sadece birinin kullanılması caiz değildir. Yani ya her ikisi düşürülür ya da her ikisi beraber kullanılır. Dolayısıyla önceki bâblarda işlenen fiillerin aksine bu fiiller, aynı anda üç tane mef'ûlu bihte nasb 'amelini yapar.

6- *هَذَا بَابُ الْمَفْعُولِ الَّذِي تَعَدَّاهُ فِعْلُهُ إِلَى مَفْعُولٍ.* *"Fiili kendisini aşır bir mef'ûle geçiş yapan mef'ûlun (nâib-i fâilin) bâbı."*³⁹ Müellif, 'amel etme durumu bakımından binâ ma'lûm fiilleri işledikten sonra yine 'amelleri açısından binâ meç'ûl fiilleri konu edinmiştir. Bu bağlamda ilk olarak bir mef'ûlu bih alan binâ meç'ûl fiilleri ele almıştır. Ör: *كُتِبَ عَبْدُ اللَّهِ التَّوْبَ وَأُعْطِيَ عَبْدُ اللَّهِ الْمَالَ.* Hiç mef'ûlu bih nasb etmeyen binâ meç'ûl fiilleri ise lâzım fiille beraber işlemiştir. Çünkü 'amel bakımından iki fiil grubu da aynıdır.

Fiilin binâ ma'lûm ve binâ meç'ûl oluşu onun 'amelini de etkilediği için Sîbeveyhi de konu tertibinde bunu dikkate almıştır. Çünkü binâ ma'lûm durumdayken bir mef'ûlu bih nasb eden fiil, binâ meç'ûl durumda hiç mef'ûl bih nasb etmez. Binâ ma'lûm durumda iki mef'ûlu bih nasb eden fiil, binâ meç'ûl durumda

³⁸ Sîrâfî, *Şerhu el-Kitâb*, 1/286-287.

³⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/41.

sadece bir tane mef'ûlu bih nasb edebilir. Bu da binâ meçhûl fiilin, 'amel bakımından her zaman binâ ma'lûm fiilden bir derece düşük olduğunu göstermektedir. Sîbeveyhi'nin, binâ ma'lûm fiiller her zaman binâ meçhûl fiillerden önce ele alması da bundan dolaydır.

هذا بابُ المفعولِ الَّذِي يَتَعَدَّاهُ فِعْلُهُ إِلَى مَفْعُولَيْنِ، وَلَيْسَ لَكَ أَنْ تَقْتَصِرَ عَلَى 7-

.أحدهما دُونَ الْآخَرِ. "Fiilin kendisini aşır iki mef'ûle geçiş yapan ve iki mef'ûlden biriyle yetinme tercihinin olmadığı mef'ûlun (nâib-i fâilin) bâbı."⁴⁰ Bir mef'ûlu bih nasb eden binâ meçhâl fiillerden sonra iki mef'ûlu bih nasb edenler ele alınmıştır. Bu fiiller, aslen üç mef'ûl alan fakat binâ meçhûl kalıbına dönüştürüldükten sonra iki mef'ûl alabilen fiillerdir. Çünkü diğer mef'ûl, nâib-i fâile dönüştüğü için merfû' olur. Binâ ma'lûm fiillerde olduğu gibi müellif, burada da bir mef'ûlu bih nasb eden fiilleri iki mef'ûlu bih nasb eden fiillerden önce zikretmiştir. Bu da fiillerin 'amelleriyle ilgili bir durumdur.

هذا بابُ ما يَعْمَلُ فِيهِ الْفِعْلُ فَيَنْتَصِبُ وَهُوَ حَالٌ وَقَعَ فِيهِ الْفِعْلُ وَلَيْسَ 8-

.بِمَفْعُولٍ. "Fiilin 'amel etmesi sonucu mansûb olan fakat mef'ûl değil fiilin meydana geldiği durumu ifade eden hâl bâbı."⁴¹ Sîbeveyhi, hâl konusunu da fiilin 'ameli bağlamında değerlendirdiği için mef'ûllerin akabinde ele almayı uygun görmüştür. Çünkü her ikisi de mansûbdur ve onları nasb eden 'âmil fiildir. Aralarındaki bu benzerlik, ikinci mef'ûl başta olmak üzere hâl ile mef'ûlün birbirine karışma riskini doğurmaktadır. Ancak 'âmilleri ve i'râbları bir olsa da anlam bakımından birbirlerinden tamamen farklıdır. Zira mef'ûlu bih, fâilin yaptığı fiilden etkileneni ifade ederken hâl, fiilin meydana geldiği esnada sahibinin içinde bulunduğu durumu bil-

⁴⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/43.

⁴¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/44.

dirir. Aynı şekilde mef'ûlu bih, hem marife hem de nekre olabilirken hâl, sadece nekre olur. Mef'ûlu bih, nâib-i fâil olabilirken hâl asla fâilin yerine geçmez. Mef'ûlu bih, mute'addî fiillerle sınırlıyken hâl, hem lâzım hem de mute'adî fiillere gelebilir. Dolayısıyla Sîbeveyhi'nin hâl bâbını mef'ûllerden hemen sonra işleminin nedeni, hem i'râb ve 'âmillerinin aynı olmasına dikkat çekmek hem de anlam ve görev bakımından aralarındaki farklılıklara değinmektir.

هذا بابُ الفعلِ الذي يتعدَّى اسمَ الفاعلِ إلى اسمِ المفعولِ واسمِ الفاعلِ -9
والمفعولِ فيه لِشَيْءٍ واحدٍ. *“İsm-i fâili aşır ism-i mef'ûle geçiş yaparak onu nasb eden (yani ismini aşır habere geçiş yapan) fiillerin bâbı. Bu fiillerde ism-i fâil ile ism-i mef'ûl (yani isim ile haber) aynı şey içindir. (Oysa diğer fiillerde fâil ile mef'ûl ayrı şeyler içindir).”*⁴² Bu başlıktan maksat, nâkıs fiiller yani "كان" ve kardeşleridir. Anlamları gereği habere duydukları ihtiyaçtan ötürü nâkıs fiiller olarak da adlandırılan "كان" ve kardeşlerinin fiil olduğu konusunda ittifak vardır. Bu yüzden normal fiillerin fâilde ref', mef'ûlde nasb 'amelini yapması gibi bu fiiller de isimlerinde ref' haberlerinde nasb 'amelini yapar. Ör: كان زيدٌ مريضاً. Ancak söz konusu fiillerin sadece zamana delalet edip herhangi bir eylem ifade etmemeleri, isim ve haberlerinin aynı şeyi ifade etmeleri ve haber almalarının zorunlu olması gibi bazı hususlarda diğer fiillerden ayrılırlar. Çünkü كان زيدٌ طبيباً cümlesinde زيد ile مريضاً isimleri aynı kişiyi ifade ederken نصر زيدٌ طبيباً cümlesinde زيد ile مريضاً farklı kişileri ifade etmektedir. Aynı şekilde "كان" fiili herhangi bir eyleme değil sadece zamana delalet ederken نصر fiili hem yardım eyleminde hem de o eylemin meydana geldiği

⁴² Sîbeveyhi, el-Kitâb, 1/45.

zamana delalet etmektedir. Bunların yanı sıra “كان” ve kardeşlerinin nasb ettiği isim cümleden düşürülemezken diğer fiillerin nasb ettiği isim düşürülebilir. İşte bu vb. bazı sebeplerden dolayı bu fiiller ‘amel bakımından tâm fiillere göre zayıftır. Bu nedenle Sîbeveyhi de bunları diğer fiillerden sonra ele almıştır.⁴³

هذا باب ما أُجْرِيَ مَجْرَى لَيْسَ فِي بَعْضِ الْمَوَاضِعِ بِلُغَةِ أَهْلِ الْحِجَازِ، ثُمَّ -10
يَصِيرُ إِلَى أَصْلِهِ.

“Hicâz lehçesine göre bazı durumlarda “لَيْسَ” gibi ‘amel eden fakat (bazı değişikliklerin yapılmasından) sonra aslına dönen (yani ‘amel etmeyen) edatların bâbı.”⁴⁴ Müellif, nâkıs fiillerden sonra “ليس” fiili gibi ‘amel eden لا، لا، لات edatlarını ve bunların ‘amel etme şartlarını ele almıştır. Çünkü Benî Temîm kabilesinin aksine Hicaz ehli, şimdiki zamanı olumsuzlaştırma konusunda bu edatları “ليس” fiiline benzetmiş ve bundan dolayı da onlara “ليس” gibi ‘amel ettirmişler.⁴⁵ Ancak bu edatlar, fiil olmadıkları halde sadece anlam bakımından fiile benzediklerinden dolayı ‘amel bakımından da fiile hamledilmişler. Bu nedenle ‘amel yönünden zayıf kabul edilmiş ve ‘amelleri belli durumlarla sınırlı tutulmuştur. Örneğin ما زيدٌ إلا gibi haberlerinin isimlerinden önce gelmesi veya ما زهدٌ عبدٌ اللهٌ gibi olumsuzluklarının “إلا” edatıyla bozulması durumlarında Hicâz lehçesine göre de ‘amel etme güçlerini kaybeder.⁴⁶ Çünkü fiil olmadıkları için ‘amel yönünden zayıflar ve en küçük bir müdahale bile onların ‘amel güçlerini tamamen ortadan kaldırır. Buna

⁴³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/45.

⁴⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/57.

⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/57.

⁴⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/59.

karşılık “ليس”, fiil olduğu için haberi isminden önce gelse veya olumsuzluğu “إلا” edatıyla bozursa dahi ‘amel eder.⁴⁷ Sîbeveyhi de söz konusu edatların ‘ameldeki güçlerini dikkate aldığı için “كان” ve kardeşlerinden sonra zikretmiştir.

هذا باب ما يَعْمَلُ عَمَلِ الْفِعْلِ ولم يَجْرِ مَجْرَ الْفِعْلِ ولم يَتَمَكَّنْ تَمَكُّنَهُ. -11
“Fiil gibi ‘amel eden fakat (‘amel bakımından) onun yerine geçmeyen ve onun gibi çekimi olmayan ‘âmilin bâbı.”⁴⁸ Bu başlıktan maksat, ta‘accub üslubunda kullanılan “أَفْعَلْ” kalıbıdır. Çünkü bu kalıp fiil olduğu için diğer fiiller gibi ‘amel edip fâili ref’, mef’ûlu da nasb eder. Ör: ما أَحْسَنَ زَيْدًا cümlesindeki “أَحْسَنَ” ta‘accub fiili olup gizli zamir olan fâili raf’, akabinde gelen “زَيْدًا” ismini de mef’ûlu bih yapmak üzere nasb etmiştir. Sîbeveyhi de işin ‘amel boyutunu dikkate aldığı için ta‘accub bâbının tertibinde ‘amel faktörünü esas almıştır. Ancak ta‘accub üslubundaki fiil, normal fiillerden farklı olarak yapı bakımından “أَفْعَلْ” kalıbıyla sınırlı olması ‘amel bakımından nâkis fiillerden bile daha zayıf olmasına neden olmuştur. Çünkü bu fiillerin ما يُحْسِنُ زَيْدًا şeklinde muzâri ya da emir kiplerinde kullanılması caiz değildir.⁴⁹ Bu nedenle kalıbı gibi ‘ameli de sınırlı olmuştur. Nitekim fâilinin sadece gizli zamir olarak gelmesi ve sadece anlam bakımından fâil olan isimleri mef’ûl bih yapmak üzere nasb etmekle sınırlı olması da bu zayıflığının sonucudur. Örneğin ما أَضْرَبُ زَيْدًا cümlesindeki “زَيْدًا” aslında darp eylemini yapan

⁴⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/59; Sîrâfî, *Şerhu el-Kitâb*, 1/323-328.

⁴⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/72.

⁴⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/73.

fâilin kendisidir. Bu nedenle ما أَضْرِبَ زَيْدًا عمراً demek caiz değildir.⁵⁰ Aynı şekilde ما زِيدًا أحسنٌ ya da ما زِيدًا أحسنٌ şeklinde öge yerlerinin değiştirilmesi de caiz değildir. Çünkü çok zayıf bir ‘âmil olduğu için en ufak bir müdahale dâhi onun ‘amel etme yetisini tamamen ortadan kaldırır.

Sîbeveyhi, ta‘accub fiilinin mezkûr yönünü dikkate aldığı için bu konuyu “ليس” gibi ‘amel eden edatlardan sonra işlemiştir. Nitekim çekimsiz olup tek kalıpla sınırlı tutulması bakımından “ما” ve “لات” gibi fiil olmayan ‘âmillere benzediğini bizzat ifade etmiştir.⁵¹ Bundan da anlaşılıyor ki Sîbeveyhi, bazı durumlarda ‘amel benzerliğini kelime türündeki benzerlikten daha fazla ön plana çıkarmıştır.⁵² Zira öyle olmasaydı aslen fiil olması hasebiyle ta‘accub fiilini “ما” ve “لات” edatlarından sonra değil diğer fiillerin akabinde ele alırdı. Dolayısıyla bu konunun tertîbinde etkin olan temel faktör ‘amel ve onun gücüdür.

İbnu’s-Serrâc, Sîbeveyhi’nin ta‘accub fiilini “كان” ve kardeşlerinden sonra zikretmesini ‘amel gücüne değil, fâil ile mef‘ûllerinin aslında ayı şey olması bakımından aralarındaki benzerliğe bağlamaktadır.⁵³ İbnu’s-Serrâc’ın bu yaklaşımı, ‘amel gücü bakımından aralarındaki benzerliğe bir engel teşkil etmediği gibi aralarındaki ilişkiyi güçlendiren başka bir unsur olarak da değerlendirilebilir.

⁵⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. es-Serrî İbnu’s-Serrâc en-Nahvî, *el-Usûl fi’n-nahv*, thk. Abdulhuseyn el-Fetelî (Beirut: Muessesetu’r-Risâle, 1417/1996), 1/108.

⁵¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/73.

⁵² Sîrâfî, *Şerhu el-Kitâb*, 1/358; Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 180-181; Kâzım el-Bukkâ’, *Menhecu kitabi Sîbeveyhi*, 41-42.

⁵³ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/100.

هذا بابُ الفاعِلَيْنِ والمفعولَيْنِ اللَّذَيْنِ كُلُّ واحدٍ منهما يَفْعَلُ بفاعلِهِ مثَل -12
الَّذِي يَفْعَلُ بِهِ وما كان نحو ذلك.

“Her biri diğeri için kendisine yaptığı şeyin aynısını yapan iki fâil, iki mef’ûl ve bunun gibi olanların bâbı.”⁵⁴ Sîbeveyhi'nin bu başlıktan amacı, “tenâzu” konusudur ve bilindiği üzere bu konu tamamen ‘amil teorisine dayanmaktadır. Zira tenazu: ضَرَبْتُ وَضَرَبْنِي زيد: örneğinde olduğu gibi birden fazla ‘âmilin aynı ma’mûlda ‘amel etmek için birbirleriyle mücadele etmesinden ibarettir. Nitekim verilen örnekte ضَرَبْتُ fiili, زيد ismini mef’ûlu bih yapmak üzere nasb etmek isterken ضَرَبْنِي fiili ise fâil yapmak üzere onu ref’ etmek istemektedir. Fakat iki ‘âmilin aynı anda bir ma’mûlda lafzen ‘amel etmesi caiz değildir. Bu nedenle ‘amel etme hakkı bu ‘âmillerden sadece birine verilir.⁵⁵ Hangisine ‘amel etme hakkının verilmesi gerektiği hususunda ise nahivciler arasında ciddi ihtilaflar söz konusudur.⁵⁶ Dolayısıyla bu bâb tamamen ‘amel faktörüne dayalı bir bâbtır ve bundan dolayı da nahivciler arasında “Amel ettirme bâbı” بابُ الإِعْمَالِ adıyla da anılmaktadır.⁵⁷

Tenâzu’ konusunun ‘amel faktörüne dayalı bir konu olması nedeniyle Sîbeveyhi de tertîb bakımından bu yönünü dikkate alarak tâm fiil, nâkıs fiil ve onlar gibi ‘amel eden edatlardan sonra getirmiştir. Çünkü tenazu’ cümlelerindeki ‘âmiller, haddizatında zayıf olmasalar da birbirleriyle girdikleri çekişmeden ötürü birine hem lafzen hem manen, diğeri için ise sadece lafzen ‘amel etme

⁵⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/73.

⁵⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/73-77.

⁵⁶ Sîrâfî, *Şerhu el-Kitâb*, 1/362-363.

⁵⁷ Kâzım el-Bukkâ’, *Menhecu kitabi Sîbeveyhi*, 49.

hakkı verilir.⁵⁸ Dolayısıyla iki ‘âmilden biri zorunlu olarak lafzen devre dışı bırakılmaktadır. Ayrıca قامَ وَقَعَدَ أَحْوَكَ vb. tenâzu’ cümlelerinde ‘amel etme hakkı birinci fiile verildiği takdirde, fiil ile fâil yani ‘âmil ile ma’mûl arasına başka bir cümle girmiş olur. Çünkü bu durumda ikinci fiil, müstetir olan fâiliyle beraber ayrı bir cümle teşkil eder. Ancak fiil ile fâili arasına başka bir cümlenin girmesi her yerde caiz olan bir durum değildir. ‘Amel etme hakkı ikinci fiile verildiğinde ise birinci fiilin fâili mukadder bir zamir olur. Çünkü hiçbir fiil fâilsiz olamaz. Fakat bu durumda ise idmâr-i kable’z-zikir (bir isim zikredilmeden önce ona dönen zamirin kullanılması) sorunu meydana gelir. Bu da her zaman cevaz verilen bir mesele değildir. Dolayısıyla tenâzu’ cümlelerindeki fiillerin ‘amellerinden kaynaklanan bu sorunları dikkate alan müellif, bu konuyu ta’accub konusundan sonra ele almayı uygun görmüştür.

13- هَذَا بَابٌ مَا يَكُونُ فِيهِ الْاسْمُ مَبْنِيًّا عَلَى الْفِعْلِ قُدِّمَ أَوْ أُخِّرَ وَمَا يَكُونُ الْفِعْلُ -13

مَبْنِيًّا⁵⁹ عَلَى الْاسْمِ.

“İsm’in, mukaddem veya muahhar olarak fiile mef’ûl olduğu ve fiilin isme haber olduğu bâb.”⁶⁰ Bu başlıktan amaç, “iştigâl” konusudur. Çünkü زَيْدًا ضَرَبْتُهُ vb. cümlelerin başındaki isim, hem mübteda yapılmak üzere ref’ edilebilir hem de düşmüş bir fiile mef’ûl bih yapılmak

⁵⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/77.

⁵⁹ Bir şeyi başka bir şey üzerine binâ etmek, ondan sonra gelmesini gerekli kılacak şekilde kullanmak demektir. Bu nedenle ismi fiil üzerine binâ etmek, fiilin isimde ‘amel etmesini sağlamak anlamına gelmektedir. Çünkü ister زَيْدًا ضَرَبْتُهُ şeklinde isim muahhar olsun ister زَيْدًا ضَرَبْتُهُ şeklinde mukaddem olsun ‘âmilin hükmü mukaddem, ma’mûlun hükmü ise muahhar olmasıdır. Bu nedenle biz de Sîbeveyhi’nin: هَذَا بَابٌ مَا يَكُونُ فِيهِ الْاسْمُ مَبْنِيًّا عَلَى الْفِعْلِ ifadesini “*ism’in fiile mef’ûl olması*” şeklinde tercüme ettik. سِرَافِي، *Şerhu el-Kitâb*, 1/372).

⁶⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/80.

üzere nasb edilebilir. Aslında iştigâl konusunun birçok versiyonu vardır. Zira iştigâl cümlelerinin bazılarında cümlenin başındaki ismin mukadder 'âmile mef'ûlu bih yapılmak üzere mansûb okunması tercih edilirken bazılarında mübteda olarak merfû' okunması tercih edilir. Bazen mansûb okunması zorunlu iken bazen merfû' okunması zorunludur. Ayrıca iştigâl cümlelerindeki 'âmil, fiil olabildiği gibi 'amel eden isimlerden biri de olabilir. Sîbeveyhi, bunlardan her birini ayrı bir bâb olarak ele aldığı için bundan sonraki birçok bâb iştigâl konusunun devamı olup onun muhtelif şekillerinden ibarettir. Ancak hem konumuz gereği hem de tüm versiyonlarında temel mantığın aynı olmasından dolayı sadece yaygın olan şeklini vermemizin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

İştigâl cümlelerindeki fiil, cümlenin başındaki isme dönen zamirde 'amel ettiği için ismin kendisinde 'amel edemez. Zira bir 'âmilin hem isimde hem de ona dönen zamirde aynı anda 'amel etmesi nahiv kuralları açısından caiz olmadığı gibi anlam bakımından da caiz değildir. Fakat hiçbir ma'mûlun 'âmilsiz olamadığı prensibi gereği nahivciler, söz konusu isimde 'amel eden bir 'âmil arayışına girmişlerdir. Genel olarak da şu sonuca varmışlardır: Söz konusu mansûb isimde 'amel edip onu kendine mef'ûl edinen 'âmil, isimden sonra zikredilen 'âmilin aynısı ya da anlam olarak onun muadilidir. Ancak hem tekrara düşülmemesi hem de zikredilen 'âmil tarafından açıklandığı için zorunlu olarak hazfedilmiştir. Buna göre زيداً ضربته cümlesinin açılımı زيداً ضربته şeklinde-⁶¹

⁶¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/81; Sîrâfî, *Şerhu el-Kitâb*, 1/374-375; Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Fârisî, *et-Ta'lîka 'alâ kitâbi Sîbeveyhi*, thk. 'Avd b. Hamed el-Kavzî (Kahire: Matba'atu'l-Emâne, 1410/1990), 1/114.

Görüldüğü üzere iştigâl konusunun oluşumunda etkin olan asıl faktör 'âmildir ve bu nedenle Sîbeveyhi de konu tertîbinde bu faktör dikkate almıştır. Bu konuyu tenâzu' bâbından sonra ele almasının nedeni ise fiilin iştigâl cümlelerindeki 'amelinin tenâzu' cümlelerindeki 'amelinden daha zayıf olmasıdır. Çünkü tenâzu' cümlelerinde 'âmil zâhirdir fakat iştigâl cümlelerinde mukadderdir. Zâhir 'âmil ise 'amel bakımından mukadder 'âmilden daha güçlüdür. Nitekim 'âmilin zorunlu olarak mukadder olduğu durumlar haricinde iştigâl cümlelerinin başındaki ismin mübteda olarak merfû' okunması tercih edilmiş ve Sîbeveyhi de bunu bizzat ifade etmiştir.⁶² Ayrıca tenâzu' cümlelerinde iki 'âmil fakat bir ma'mûl vardır. Buna karşılık iştigâl cümlelerinde iki ma'mûl fakat bir 'âmil vardır. Bundan dolayı nahivciler tenâzu' konusunda ma'mûl, iştigâl konusunda ise 'âmil arayışına girmişlerdir.

14- هذا بابٌ من اسم الفاعل الذي جَرَى مَجْرَى الْفِعْلِ الْمُضَارِعِ فِي الْمَفْعُولِ فِي 14-

المعنى. "Anlam bakımından muzâri fiile benzeyen ve bu yüzden onun gibi 'amel edip mef'ûl bihte 'amel eden ism-i fâilin bâbı."⁶³ Sîbeveyhi, muhtelif yönleriyle fiilin 'amel durumlarını işledikten sonra onun gibi 'amel edebilen isimleri ele almıştır. Yani 'amel bakımından ele aldığı fiilleri 'amel eden isimlerden önce zikretmiştir. Çünkü aslı itibarıyla 'amel etmek fiilin özelliğidir. Ancak bazı isim grupları, fiile olan çeşitli benzerliklerinden dolayı onun gibi 'amel edebilir. Bu nedenle fiil asli ve en güçlü 'âmil kabul edilirken, isim genel anlamda en zayıf 'âmil kabul edilmiştir.

Bu bâbta, ism-i fâili 'amel bakımından konu edinmiştir. Çünkü ism-i fâil, muzâri fiile olan anlam ve yapısal benzerliğinden dolayı 'amel eder ve bu nedenle onun 'ameli sınırsız olmayıp sa-

⁶² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/82-83.

⁶³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/164-175.

dece muzâri fiil anlamında yani şimdiki zaman veya gelecek zaman anlamında kullanılması durumuyla sınırlıdır. Ör: هذا ضاربٌ زيداً veya هذا ضاربٌ زيداً الساعة غداً. Nitekim Sîbeveyhi bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Bu isim, hem anlam hem de ‘amel bakımından muzâri fiilin konumuna girmiştir.”⁶⁴ Bundan sonraki iki bâbta da ism-i fâilin ‘amel durumu üzerinde durmuştur.

هذا بابٌ من المصادرِ جرى مَجْرَى الفعلِ المُضارعِ في عملِهِ ومعناه. 15-
“Anlam ve ‘amel bakımından muzâri fiil konumunda olan masdarların bâbı.”⁶⁵ Masdarlar, anlam bakımından başında “أَنْ” bulunan muzari fiilin konumunda oldukları için onun gibi ‘amel eder. Örneğin عَجِبْتُ مِنْ أَنْ يَضْرِبَ زَيْدٌ عمراً cümlesinin anlamında olduğu için “ضَرْبٌ” masdarı “يَضْرِبُ” fiili gibi ‘amel edip fâil ve mef’ûlu bih almıştır. Dolayısıyla masdar da ism-i fâil gibi ‘amel bakımından fiilin fer’idir ve bu yüzden tertib bakımından fiilden sonra zikredilmiştir. Ayrıca ism-i fâil ‘amel bakımından masdardan daha güçlü olduğu için ondan önce zikredilmiştir. Çünkü ism-i fâil kendi kalıbıyla fâili ifade ederken masdar fâili ifade etmemektedir.

هذا بابُ الصِّفَةِ المُشَبَّهَةِ بِالفَاعِلِ فيما عَمِلَتْ فيه. 16-
“Amel ettiği şeyler bakımında ism-i fâile benzetilen sıfatın (sıfat-ı müşebbehenin) bâbı.”⁶⁶ Müellif, bu bâbta sıfa-ı müşebbehenin ‘amel etme gerekçesini, bir ‘âmil olarak sıfat-ı müşebbehenin gücünü, ‘amel etme durumlarını, ‘amel edebildiği isimleri ve ‘ameliyle ilgili diğer durumlar üzerinde durmuştur.

⁶⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/164.

⁶⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/189-194.

⁶⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/194-211.

Sıfat-1 müşebbehe, lâzım fiilden türetildiği için normalde mef'ûlu bih almaz. Ancak hem anlam hem de tesniye, cemi, müzekker ve müennes yapılabilme hususunda ism-i fâile benzediği için onun gibi 'amel edip mef'ûlu bih alabilir. Bu nedenle ism-i fâilin 'amel etmesi için geçerli olan şartlar sıfat-1 müşebbehe için de geçerlidir. Örneğin مَرَزْتُ بِرَجُلٍ حَسَنِ الْوَجْهِ cümlesindeki sıfat-1 müşebbehe, زِيدًا بِرَجُلٍ ضَارِبٍ cümlesindeki ism-i fâile benzediği gerekçeyle onun gibi 'amel ettirilmiştir. Fakat sıfat-1 müşebbehe 'amel bakımından ism-i fâilden daha zayıftır. Çünkü ism-i fâil doğrudan muzâri fiile benzediği için 'amel etmektedir. Oysa sıfat-1 müşebbehe doğrudan muzâri fiile benzediği için değil, ism-i fâile benzediği için 'amel etme hakkını kazanmaktadır. İşte bu nedenle 'amel bakımından ism-i fâilden çok daha zayıftır. Nitekim Sîbeveyhi bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: وَلَمْ تَقْوِ أَنْ تَعْمَلَ عَمَلَ الْفَاعِلِ لِأَنَّهَا لَيْسَتْ فِي مَعْنَى الْفِعْلِ الْمَضَارِعِ، فَإِنَّمَا شَبَّهَتْ بِالْفَاعِلِ فِيمَا عَمَلَتْ فِيهِ، وَمَا تَعْمَلُ فِيهِ مَعْلُومٌ. "Sıfat-1 müşebbehe, ism-i fâilin 'amel gücüne varamamıştır. Çünkü muzâri fiilin anlamında değildir. 'Amel ettiği yerlerde de sadece ism-i fâile benzetildiği için 'amel etmiştir ve (bu nedenle) 'amel ettiği şeyler de sınırlıdır."⁶⁷ Dolayısıyla Sîbeveyhi'nin sıfat-1 müşebbehe konusunu ism-i fâil ve masdar konularından sonra ele almasının nedeni 'amel yönünden onlardan daha zayıf ve sınırlı olmasıdır.

Sîbeveyhi, sıfat-1 müşebbeheden sonra ism-i tafidîli bâbını ele almıştır. Çünkü ism-i tafidîl 'amel bakımından sıfat-1 müşebbeheden daha zayıftır. Zira ism-i tafidîl, 'amel etme yetisini sıfat-1 müşebbeheye olan benzerliğinden kazanmaktadır. Bu yüzden de 'amel bakımından sıfat-1 müşebbeheden daha zayıftır ve 'amel çerçevesi de daha dardır. Nitekim sıfat-1 müşebbehe hem marife

⁶⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/194.

hem de nekre isimlerde 'amel ederken ism-i tafdîl sadece nekre isimlerde 'amel edebilir. Ayrıca sıfat-ı müşebbehenin kendisi de hem marife hem de nekre olarak 'amel edebilir. Fakat ism-i tafdîl sadece nekre olarak 'amel eder. Sîbeveyhi bu durumu şöyle ifade etmiştir: وَلَا يَعْمَلُ إِلَّا فِي نَكْرَةٍ كَمَا أَنَّه لَا يَكُونُ إِلَّا نَكْرَةً، وَلَا يَقْوَى قُوَّةَ الصِّفَةِ الْمُشَبَّهَةِ، فَأَلْزِمَ فِيهِ وَفِيمَا يَعْمَلُ فِيهِ وَجْهًا وَاحِدًا. "İsm-i tafdîl, ('amel etmek için) hem kendisi sadece nekre olur hem de sadece nekre isimlerde 'amel eder. Çünkü 'amel bakımından sıfat-ı müşebbehenin gücünde olmadığı için kendisinin ve 'amel ettiği ismin tek tip olması zorunlu kılınmıştır"⁶⁸ Örneğin زَيْدٌ أَحْسَنُ وَجْهًا أَحْسَنُ cümlesinde ikisi de nekre olduğu için أَحْسَنُ ism-i tafdîli isminde nasb 'amelini yapmıştır. Dolayısıyla müellifin, ism-i tafdîl konusunu ism-i sıfat-ı müşebbehe konusundan sonra getirmesi tamamen 'amel gücü faktörüne dayalı tertîb sisteminin bir gereğidir.

Konu tertibinde 'âmili ve onun 'amel gücünü önemli bir faktör olarak dikkate alan Sîbeveyhi, nasb 'amelini yapan "عَشْرُونَ" ve bâbını da sıfat-ı müşebbeleden sonra zikretmiştir. Çünkü bunlar câmid isim oldukları için normalde 'amel etmemeleri gerekirdi. Fakat sonundaki nûn "ن" harfi itibarıyla cemi müzekker sâlim durumunda olan ism-i fâile benzedikleri için 'amel bakımından da onlara hamledilmiştir. Zira cemi müzekker sâlim durumundaki ism-i fâilin sonundaki nûn "ن" harfi düşürülmediğinde ضَارِبُونَ زَيْدًا gibi kendinden sonraki isimde nasb 'amelini yapar. Fakat ضَارِبُونَ زَيْدًا tamlamasındaki gibi nûn "ن" harfinin düşürülmesi durumunda cer 'amelini yapar. Aynı şekilde عشرون ve benzeri sayılardaki nûn "ن" harfi de düşürülmediğinde sonrasındaki isimde nasb 'amelini yapar. Ör: عندي عشرون درهماً. Fakat nûn "ن" harfi düşürüldüğünde عشرو

⁶⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/203.

زيد gibi sonrasındaki isimde cer 'amelini yapar. "عشرون" ve benzeri isimlerin câmid olup ism-i fâille aralarındaki benzerliğin de çok dolaylı olması, 'amel bakımından sıfat-ı müşebbeheden bile daha zayıf olmasına neden olmuştur. İşte bu yüzden Sîbeveyhi de bunları 'amel eden tüm isimlerden sonra zikretmiştir. Nitekim bunun gerekçesini de bizzat şöyle ifade etmiştir: وَلَمْ تَقَوَّ هَذِهِ الْأَحْرُفُ قُوَّةَ الصِّفَةِ الْمُشَبَّهَةِ... لِأَنَّهَا مُلْحَقَةٌ بِالْأَسْمَاءِ لَا تَعْمَلُ عَمَلَ الْفِعْلِ، فَلَمْ تَقَوَّ قُوَّةَ الْمُشَبَّهَةِ، كَمَا لَمْ تَقَوَّ الْمُشَبَّهَةُ. "Bu kelimeler (عشرون ve kardeşleri), 'amel gücü bakımından sıfat-ı müşebbehenin seviyesinde değildir... Çünkü bunlar, ('amel eden) isimlerin mulhaklarından ve fiil gibi 'amel etmezler. Bu yüzden sıfat-ı müşebbehe, 'amel bakımından fiilin yerine geçen ism-i fâilin gücünde olmadığı gibi bunlar da sıfat-ı müşebbehenin gücünde değiller."⁶⁹

Yukarıda verilen bâbların genel sıralamasından ve Sîbeveyhi'nin bizzat yaptığı bazı açıklamalardan da anlaşıldığı üzere bu konuların tertibinde etkili olan en önemli faktör 'âmil ve onun 'amel gücüdür. Zira müellif, bu bâblarda konu edindiği tüm fiil ve isimleri 'amel bakımından ele almış ve her zaman güçlü 'âmilden zayıf 'âmile doğru bir tertib sistemini izlemiştir. Nitekim en güçlü ve asli 'âmil olduğu için fiilleri 'amel eden isimlerden önce getirmiştir. Aynı şekilde fiil ve isim gruplarının kendi içindeki tertibinde de 'amel yönünden güçlü olanları diğerlerine takdim etmiştir.

⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/203-204.

SONUÇ

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserindeki konuların tertîbini ve 'âmilin bu husustaki etkisini kısaca ele alındığı bu çalışmada şu sonuçlara varılmıştır: Sîbeveyhi, genel olarak konuları belli faktörlere göre tanzim etmiştir. İki ana bölüme ayırdığı eserinde önce nahiv ardından sarf konularını ele alması bunu göstermektedir. Ancak diğer nahivcilerden farklı olarak Sîbeveyhi, konuları mesele bazında ele aldığı için tertîb hususunda da ana konular arasındaki ilişki yerine meseleler arasındaki ilişkiyi dikkate almıştır. Bu da *el-Kitâb*'ın tasnif ve tertîb bakımından sonraki nahiv kitaplarından farklı olmasına neden olmuştur. Çünkü bir ana konuya ait meselelerden her biri farklı konularla ilişkili olabilir. Dolayısıyla temelde aynı ana konuya ait olan meselelerin farklı konular arasında ele alınması, müellifin bu yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Öte yandan o dönemde henüz hâşiye geleneği oluşmadığı için Sîbeveyhi, konuyla doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı olan tüm meseleleri kitabın ana metni içerisinde ele almıştır. Bir ana konuya ait bâblar arasında kısmen alakasız görünen başka konuların girmesinde bu durumun ciddi bir etkisi vardır.

el-Kitâb'ın konu tertîbi hususunda dikkate alınması gereken diğer bir husus ise Müellifin, konular arasındaki ilişkiyi sadece nahiv boyutu üzerinde değerlendirmemesidir. Çünkü gramatik bir ilişkinin bulunmadığı yerlerde belagat, anlam, kullanım çokluğu gibi farklı yönlerdeki ilişkinin esas alınmış olması muhtemeldir. Bu nedenle tertîb sistemi açısından eseri değerlendirirken konular arasındaki ilişkiyi sadece nahiv ilmi bağlamında dikkate almak da doğru bir yaklaşım olmaz.

Ayrıca henüz sırası gelmemiş fakat herhangi bir nedenden

dolayı değinmek zorunda kaldığı bir konuyu gerektiği kadar açıkladıktan sonra sıkça kullandığı; “*Yeri geldiğinde bu konuyu tekrar göreceksin.*” vb. ifadeler de Sîbeveyhi’nin zihninde belli bir tertîb sisteminin olduğunu ortaya koymaktadır.

Tüm bunların yanı sıra eserin tasnîf ve tertîb metodunda bazı problemlerin olması da doğal karşılanması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü eserin yazıldığı dönemde Arap dil ilimlerine ait bazı konular henüz tam ayrışmamış ve tertîb yönünden de nihai şeklini almamıştı. Eserine son şeklini vermeden müellifin ani ölümünün de bu kısmi düzensizlikte etkisi vardır. Dolayısıyla yüzlerce bâbtan oluşan eserin sadece bazı bâblarında görülen düzensizliğe dayanarak eserde metodolojik bir tasnîf ve tertîb sisteminin hiç olmadığını iddia etmek doğru bir yaklaşım olmaz.

Diğer nahiv kitaplarında olduğu gibi *el-Kitâb*’ın konu tertîbinde de farklı faktörler etkin olmuştur. Çünkü aynı faktörün tüm konularda etkili olması nahiv ilminin doğasına aykırıdır. Sîbeveyhi’nin nahiv ilmini ele aldığı birinci kısımdaki bâbların tertîbinde diğer bazı faktörlerin yanı sıra ağırlıklı olarak ‘âmil ve onun ‘amel gücü etkili olmuştur. Nitekim ikinci bâbtan itibaren kelime sonlarındaki hareketleri; ‘âmilin etkisi sonucunda meydana gelen i’râb hareketleri ve herhangi bir ‘âmilden etkilenmeyen binâ hareketleri şeklinde ikiye ayırmış ve bunları farklı isimlerle isimlendirmiştir. Buna bağlı olarak kelimeleri de ‘âmilden etkilenen yani mu‘rab ve ondan etkilenmeyen yani mebnî olarak ikiye ayırmıştır. Ayrıca sıklıkla ‘âmile vurgu yapmış ve güç bakımından onları karşılaştırmıştır. Tüm bunlar, ‘âmil fikrinin Sîbeveyhi’de hâkim olduğunu ve ona göre Arap dil ilimlerine dair öğrenilmesi gereken ilk hususlardan birinin ‘âmil meselesi olduğunu göster-

mektedir. Bu nedenle konu tertibinde de 'âmil faktörünü önemli ölçüde dikkate almıştır.

Mukaddime konularından hemen sonra 'âmil faktörünün etkili olduğu bâbları ele alan müellif, bu bâbların kendi içindeki tertibinde de ilgili 'âmillerin 'amel güçlerini esas almıştır. Çünkü lâzım ve mef'ûlu bih almayan binâ meçhûl fiil konusundan sonra mef'ûlu bih alan fiilleri ele almıştır. Önce bin ma'lûm fiilleri ardından binâ meçhûl fiilleri, nasb ettikleri mef'ûlu bih sayısına göre sıralamıştır. Bunları bitirdikten sonra sırasıyla "كان" ve benzerleri, "ليس" fiili gibi 'amel eden edatlar, ta'accub fiili, tenazu' ve iştigâl konularını 'amel bazında işlemiştir. Çok farklı versiyonlarıyla iştigâl konusunu ve fiilin bedelde 'amel etme meselesini bitirdikten sonra fiil gibi 'amel eden isimlere geçmiştir. En güçlü 'âmil olduğu için fiili diğer tüm 'âmil türlerinde önce getirmiştir. Aynı şekilde 'amel eden isimlerin kendi içindeki tertibinde de 'amel gücü faktörünü esas almış ve bu nedenle ism-i fâil, ism-i mef'ûl, masdar, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdîl ve ism-i fiil şeklinde bir sıralama takip etmiştir. Bu konuları çeşitli kullanım şekilleriyle işledikten sonra fiilin mukadder olarak 'amel ettiği iğrâ', tahzîr vb. konuları ele almıştır. Yani zâhir olan 'âmilleri mukadder olan 'âmillerden önce getirmiştir. Çünkü zâhir 'âmil her zaman mukadder 'âmilden daha güçlüdür. Tüm bunlar da Sîbeveyhi'nin, konu tertibinde 'âmil-leri ve onların asli – fer'î, güçlü – zayıf gibi yönlerini önemli bir faktör olarak dikkate aldığını göstermektedir. Fakat bütün konuları sadece 'âmil bağlamında tertîb ettiği de söylenemez. Çünkü mahiyetleri bakımından konuların birbirlerinden farklı olması nedeniyle tek faktörün bütün konuların tertibinde esas alınması mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- Abbâs Hasan. *el-Lugatu ve'n-Nahv Beyne'l-Kadîmi ve'l-Hadîs*. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif. 1386/1966.
- Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî. *Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî. 4. Basım, 1418/1997.
- Abdulkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr b. Abdirrahman b. Muhammed. *el-Cümel*. thk. Ali Haydar. Dımaşk: Dâru'l-Hikme, 1392/1972.
- Ahmed Bedevî. *Sîbeveyhi Hayatuhu ve Kitâbuh*. Birleşik Kırallık: Muesseset-u Hindâvî, 1438/2017.
- Ahmîde el-'Avnî. *el-Ususu'l-Menheciyye li Tevîbi'n-Nahvi'l-Arabî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1436/2015.
- Akbaş, Rıfat. *Arap Gramerinde Kavram ve Terminoloji Sorunu*. Ankara: Gece Akademi, 1440/2018.
- Ali en-Necdî, Nâîf. *Sîbeveyhi İmâmu'n-Nuhât*. Kahire. 'Âlemu'l-Kutub, 2. Basım, 1399/1979.
- Ali et-Tehânevî, Muhammed. *Keşşâf-u Istılâhâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm*. thk. Ali Dehrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebet-u Lübnan Nâşirûn, 1417/1996.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitabu't-Ta'rîfât*. Beyrut: Mektebet-u Lübnan, 1405/1985.
- Ebû Ali el-Fârisî, Hasan b. Ahmed. *et-Ta'lîka 'alâ Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. 'Avd b. Hamed el-Kavzî. 6 Cilt. Kahire: Matba'atu'l-Emân, 1410/1990.
- Gâzî, Abdulmecîd Gâde - İsmail Sâlih, Nevfel. "Menhecu Sîbeveyhi fî Tertîbi'l-Ebvâbi'n-Nahviyye". *Mecellet-u Diyâlâ*. 68 (2015), 375-384.

- Hadîce el-Hadîsî, *Ebnîyetu's-Sarf fî Kitabi Sîbeveyhi*. Bağdat: Mektebetu'n-Nahda, 1385/1965.
- Hadîce el-Hadîsî. *Kitâb-u Sîbeveyhi ve Şurûhu*. Bağdat: Dâru't-Tedâmun, 1386/1967.
- Hasan 'Avn. *Tatavvuru'd-Dersi'n-Nahvî*. Mısır: Câmî'atu'd-Duvelî'l-Arabiyye Ma'hedi'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye, 1390/1970.
- İbn 'Ufûr, Ebu'l-Hasan Ali b. Mu'min el-İşbîlî. *el-Mukarrîb*. thk. 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd – Ali Muhammed Mu'avved. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1418/1998.
- İbn Bâbeşâz, Tahir b. Ahmed. *Şerhu'l-Mukaddîmeti'l-Muhsibe*. thk. Hâlid Abdulkerim. 2 Cilt. Kuveyt: el-Matba'atu'l-'Asriyye, 1397/1977.
- İbnu'l-Ferhân, Ebû Sa'd Ali b. Mes'ûd b. Mahmûd b. el-Hakîm. *el-Mustevfâ fî'n-Nahv*. thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn. 2 Cilt. Kahire: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye., 1408/1987.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer. *el-Kâfiye*. thk. Salih Abdulazîm eş-Şâir. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1431/2010.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. es-Serrî en-Nahvî el-Bağdâdî. *el-Usûl fî'n-Nahv*. thk. Abdu'l-Huseyn el-Fetelî. 3 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 3. Basım, 1417/1996.
- İbrahim 'Ubâde, Muhammed. *en-Navu't-Ta'lîmî fî't-Turâsi'l-Arabî*. İskenderiye: Munşeâtu'l-Ma'ârif, ts.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdillâh Hâcî Halîfe. *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*. thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya- Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 4. Basım, 1360/1941.
- Muhammed Kâzım, el-Bukkâ'. "Mukaddime", *el-Kitâb*, mlf. Ebî Bişr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, thk. Muhammed

- Kâzım el-Bukkâ'. 5 Cilt. Beyrut: Mektebet-u Zeynî'l-Hukûkiyye ve'l-Edebiyye, 1436/2015.
- Muhammed Kâzım, el-Bukkâ'. *Menhecu Kitâbi Sîbeveyhi fi't-Takvîmi'n-Nahvî*. Bağdat: Dâru'ş-Şu'ûni's-Sekâfiyyeti'l-'Âmme, 1409/1989.
- Mutarrizî, Ebu'l-Feth Nâsır b. Abdisseyyid el-Hârizmî. *el-Misbâh fi İlmi'n-Nahv*.thk. Abdulhamîd es-Seyyid Taleb. Kahire: Mektebetu'ş-Şebbâb, ts.
- Nâsîh el-Hâlidî, Kerîm Huseyn. *Menâhicu't-Te'lîfi'n-Nahvî*. Umman: DâruSafâ', 1427/2007.
- Sevdi, Ali. *Arap Gramerinde Avâmil Geleneği*. ed. Adnan Akalın. Ankara: Sonçağ Yayınevi, 2020.
- Sevdi, Ali. "Arap Gramerinde Ümmü'l-Bâb Kavramı ve Felsefesi". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1(2021), 639-671.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 3. Basım, 1408/1988.
- Sîrâfî, Ebû Said el-Hasan b. Abdillâh. *Şerhu Kitabi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdelî-Ali Seyyid Ali. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429/2008.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh. *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*. thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ. Mısır: Dâru'l-İ'tisâm, 1405/1985.
- Şevkî Dayf. *el-Medârisu'n-Nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Ma'arif, 7. Basım, 1386/1966.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etu'n-Nahv ve Tarihu Eşheri'n-Nuhât*. Kahire: Dâru'l-Ma'arif, 2. Basım, 1416/1995.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Mufasssal fi San'ati'l-İ'râb*. thk. Fahr Salih Kadâra. Umman: Dâru 'Ammâr. 1425/2004.